

המתחם המקודש בהר גריזים

מחקרי יהודה ושומרון קובץ א – תשנ"א * 1991
דעת – אתר לימודי יהדות ורוח

יצחק מגן

קמ"ט ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון

כמאה הב' לפני סה"נ הוקמה על הר גריזים עיר גדולה, שהשתרעה על שטח של 350 דונאם. במקורות ההסטוריים היא נקראת "הרגריזים", במחבר. העיר כללה שלושה רובעי-מגורים בתחום חומת העיר, רובע בצפון, במערב וכדרום — — ורובע רביעי שמחוץ לתחום חומת העיר. רובעי העיר הקיפו את הפסגה הגבוהה של ההר, שעליה הוקם המיתחם המקודש. בחלקו הצפוני של המיתחם הוקמה בתקופה הביזנטית כנסיית מרים (תיאוטוקוס — יולדת האל).

איור 1: תל שכם, ברקע הר-גריזים.

העיר ההלניסטית בהר גריזים נבנתה סביב המקום המקודש לשומרונים. בחירת האתר להקמת העיר היתה תוצאה של שיקולים פולחניים-דתיים, שכן להר גריזים לא היו הנתונים הטבעיים שאפשרו, על פי-רוב, הקמת ישובים בזמן העתיק כגון: מקורות-מים, תנאי-אקלים נוחים, שטחי-חקלאות נרחבים ונתיבי-מסחר ותחבורה. ואכן, כאשר הוחלט בתקופה הרומית לבנות את העיר הרומית ניאפוליס, העדיפו הבונים להקימה במורדותיו הצפוניים של הר גריזים שכן הנתונים הטבעיים שהתברכה בהם ניאפוליס לא היו בהר גריזים. שיקולים אלה, שבדיעבד נתבהרו כנכונים, הם שהינחו אותנו כאיתור המיתחם המקודש שסביבו נבנתה העיר ההלניסטית.

כבואנו לאמוד את גודלו של המיתחם המקודש הכאנו בחשבון, שצורת הפולחן השומרוני היתה זהה לזו של הפולחן היהודי: התכנסות אלפי אנשים בשלושת הרגלים וקיום זבח פסח משותף לעדה כולה. לפיכך היה ברור לנו, כי המיתחם המקודש היה צריך להיות רחב דיו כדי לקלוט את אלפי התוגגים.

איתורו של המיתחם המקודש התבסס כמיה רבה הן על הימצאותם של המקומות המקודשים לשומרונים — "גבעת עולם", "שתים עשרה האבנים", "מזבח עקדת יצחק" והן על מיקומה של הכנסייה הביזנטית שנבנתה לדעתנו על מקום המקדש השומרוני.

תולדות הר גריזים

העדות הראשונה על הקמת המקדש בהר-גריזים מובאת בכתבי יוסף בן מתתיהו (קדמ' יא: 302 — 303). יוסף מספר, כי דריוש, מלך פרס, שלח את סנבלט הכותי לשומרון בתור פחה, וכי נקאסו, כתו, נישאה למנשה, אחיו של הכהן הגדול ידוע. בהמשך מסופר, שזקני ירושלים וידוע התרעמו על נישואי מנשה עם שומרונית, שהיתה בעיניהם נוכרייה, ודרשו ממנו להיפרד מאשתו או להתרחק מן המזבח. מנשה סיפר על כך לחותנו, והלה הבטיח לו, כי יבנה בשבילו מקדש על הר-גריזים וימנה אותו למושל על כל ארץ שומרון (קדמ' יא: 306 — 311). ראוי לציין, שידיעה דומה מופיעה גם בספר נחמיה (י"ג, כח) "ומבני יודיע בן אלישיב הכהן הגדול חתן לסנבלט החרני ואבריהו מעלי" (י"ג, כח).

בינתיים פלש אלכסנדר הגדול לארץ-ישראל וסנבלט ביקש ממנו רשות לבנות מקדש על הר-גריזים (קדמ' יא: 321 — 325). הרשות ניתנה, וסנבלט השקיע את כל מרצו בכניית המקדש. בעת ביקורו בירושלים הפצירו השומרונים באלכסנדר לסור אל עירם ולכבד את בית מקדשם (קדמ' יא: 340 — 345). בסוף הפרק מביא יוסף את הידיעה הסתמית, שאחרי מותו נחלקה ממלכתו של אלכסנדר בין יורשיו, ואילו המקדש בהר-גריזים נשאר (קדמ' יא: 346). ידיעה נוספת על המקדש בהר-גריזים היא מימי תלמי הא' בן לאגוס, בן המאה הג' לפני סה"נ (קדמ' יב: 7 — 10).

חוקרים רבים סבורים שדבריו של יוסף בן מתתיהו על המאורעות שהביאו להקמת המקדש השומרוני בהר-גריזים אינם אמינים, בראש ובראשונה בגלל הנאמר בספר נחמיה. בהסתמכו על חפירותיו בתל א-ראס, בקצה הצפוני של הר גריזים, טען רוברט בול, כי מצא את המקדש השומרוני מתחת לשרידי המקדש הרומי. ואולם, ניתוח סטראטיגרפי מחודש של תוצאות חפירותיו והממצא הארכיאולוגי במקדש הרומי, מזה, וגילוי המיתחם המקודש

במרכז העיר ההלניסטית והימצאותו של תל א-ראס מחוץ לתחום העיר ההלניסטית, מזה מוכיחים, שכול טעה בייחוס השלב הקדום של המקדש למאה הדי' לפני סה"נ, ימיו של סנבלט. שני שלבי-הבנייה של המקדש הרומי בתל א-ראס הם מן התקופה הרומית. בשלב זה של המחקר אין שום עדות ארכיאולוגית לקיום עיר או מקדש בהר-גריזים במאה הדי' לפני סה"נ. לפי שעה אין אפוא שום אחיזה ארכיאולוגית לעדותו של יוסף בן מתתיהו, בין בתל א-ראס ובין בהר-גריזים עצמו.

לעומת העדר ממצא ארכיאולוגי מן המאות הדי'-הג' לפני סה"נ אפשר לומר בוודאות גמורה, כי העיר ההלניסטית בהר-גריזים הוקמה בראשית המאה הב' לפני סה"נ. ימי אנטיוכוס הג', וכי העיר, המיתחם המקודש והמקדש נבנו בתקופה זו. לעדויות הארכיאולוגיות לקיומם של המקדש ושל המיתחם המקודש בהר-גריזים במאה הב' לפני סה"נ אפשר למצוא חיזוק במקורות ההיסטוריים.

מהו אם כן הרקע ההיסטורי להקמתה של העיר ההלניסטית בהר גריזים? הממצא הקראמי והנומיסמטי שהתגלה עד כה באתר מאפשר לתארך כסבירות גבוהה את זמן הקמתה של העיר ההלניסטית בהר גריזים, לראשית המאה הב' לפני סה"נ, לאחר כיבוש הארץ על-ידי אנטיוכוס הג'. אין אנו פוסלים לחלוטין בשלב זה אפשרות שהיה גרעין שומרוני מהתקופה הפרסית או התלמית בהר גריזים. אנו טוענים שהקמתה של עיר הלניסטית על בנייה ומוסדותיה היתה פעולת בינוי חד-פעמית ובר-זמנית שתוכננה וכוצעה כפרויקט שומרוני ממלכתי שבו לקחו חלק השומרונים בשומרון ואולי אף אלה שבתפוצות. הקמת עיר באתר כה רגיש מבחינה פוליטית-דתית וכיטחוניית אינה יכולה להיעשות ללא הסכמה ואף סיוע ממשי של השלטונות הסלווקים. נשאלת השאלה כיצד משתלבת הקמת העיר במאורעות היסטוריים-מדיניים בארץ ישראל באותה עת.

בראשית המאה הב' לפנה"ס לאחר סידרת מלחמות בלתי פוסקות עוברת ארץ-ישראל ו"קוילה סוריה" לשלטונם של הסלווקים. כיבושים אלה הביאו לרגיעה יחסית עד ימיו של אנטיוכוס הדי' עת החלה המרידה של תושבי הארץ היהודים בשלטון הסלווקי. ידיעותינו אודות השומרונים בתקופה שבין כיבוש ארץ ישראל על-ידי אלכסנדר ועד גזרות אנטיוכוס הדי' הן דלות ביותר. אין אנו יודעים מה ארע לעם השומרוני, מה היתה צורת השלטון, מקום בירתם, מקדשם וכד'. העדר מקורות היסטוריים מאלץ אותנו להסתמך על הממצא הארכיאולוגי ועל הקשיים היסטוריים ומאורעות שפקדו באותה עת את ארץ ישראל, ובעיקר את ירושלים והעם היהודי.

על-פי הממצא הארכיאולוגי בתל בלטה הגיעו החוקרים למסקנה ששכם נפגעה קשה במהלך כיבוש הארץ על-ידי הסלווקים ושינתה באופן קיצוני את צביונה. שיכתב היישוב מן המאות הדי'-ג' לפני סה"נ שונה באופי הבניה והביצור מהשיככה מהמאה הב' לפני סה"נ. בתקופה הסלווקית יצאו החומות מכלל פעולה והעיר נשארה עיר פרוות. עדות זו מרמזת אולי ששכם נפגעה במלחמה הסורית החמישית. אם שכם היתה עיר שומרנית כפי שסוברים חופרי תל בלטה (שכם) קשה להבין כיצד זמן קצר לאחר שהסלווקים פוגעים בשכם, קרוב לודאי בגלל שלקחה חלק במלחמה נגדם, הם מאשרים לכנות עיר שומרנית חדשה בהר גריזים הגדולה פי 5 מזו שהיתה בתל בלטה. נראה לנו שרק אם נקבל את ההנחה, שתל בלטה היה מעוז צבאי תלמי פאגאני שהסלווקים היו צריכים לכבשו ולהרסו בעטייה של המלחמה

נוכל להבין את הקמת העיר השומרנית בהר גרזים. וכאן נשאלת השאלה מה היתה עמדתם של תושבי הארץ במאבק התלמי-סלווקי. בנושא זה אין דעה אחידה. ידוע שאנשי עזה עמדו במצור קשה נגד הסלווקים. ההיסטוריון פוליביוס מציין שרוב תושבי "קוילה סוריה" היו נאמנים לתלמיים, בירושלים היו כפי הנראה מפלגות שתמכו אלה בתלמיים ואלה בסלווקים. מכל מקום נראה שהיהודים סייעו לאנטיוכוס הג' בכיבוש ארץ ישראל לפחות בשלב האחרון והקריטי כאשר נכחו שהתלמיים איבדו את המערכה (קדמ' יב: 144, 133 — 135). בשתי תעודות (קדמ' י"ב: 138 — 144) (קדמ' י"ב: 145 — 146) אנטיוכוס הג' גומל לאנשי ירושלים בשורה ארוכה של זכויות, עזרה בשיקום העיר, פטור ממסים והוראות לשמירת קדושתה של ירושלים והמקדש. תעודות אלה הוכרו על-ידי רוב החוקרים כאותנטיות ולדעתם נכתבו על-פי המתכונת ההלניסטית שרווחה באותם ימים בממלכה הסלווקית.

ובכן מה ארע לשומרונים בתהפוכות שינוי השלטון? שכם, תל כלטה, כאמור, נכבשה ושינתה את אופיה, ועל הר גרזים החלה להיבנות עיר גדולה. כיצד, אם כן, משתלבים השומרונים והר גרזים במדיניות הסלווקית החדשה? יוסף, כהרגלו אינו מרבה בפרטים כשהוא דן בשומרונים. לאחר שהוא מסיים את תאור פועלו של אנטיוכוס הג' הוא אומר את הדברים הבאים "אותו הזמן היו השומרונים משופעים בטובה וגורמים צרות רבות ליהודים, מקצצים בארצם ושוכים נפשות" (קדמ' י"ב: 156). פסוק זה מזכיר כמוכן את אשר אמר על נסיונותיו של סנבלט לקנות נפשות של יהודים. (קדמ' י"א: 346). בכדי להבין מה היה יחסם של השומרונים לסלווקים, ברצוננו להעלות השערה בדבר יחסם של התלמיים לשומרונים. המרידה בשומרון, חורבנה של העיר וחסילה של השיכבה השלטת והפיכתה לעיר מקדונית נחרתה עמוק מאוד בתודעה השומרנית. מצד שני עם שהתמרד חשוד הוא שישוב ויעשה זאת שנית. מכאן אנו מניחים שלא שררו יחסי קירבה בין השומרונים לתלמיים, והחדרת אוכלוסיה פאגאנית מקדונית בשומרון וכנראה גם בשכם הם עדות ליחס החשדני והמתנכר של התלמיים כלפי השומרונים. יתכן שהיחס של השומרונים לתלמיים היה שונה מזה של הערים ההלניסטיות הפאגאניות. אגב ביהודה אין זכר להקמת מאחזים תלמיים פאגאניים כפי שארע בשומרון. מכאן יובן שהתלמיים לא ראו נחת מהשומרונים ובודאי שלא היו מאשרים להם לבנות עיר גדולה בהר גרזים באזור כה חיוני מבחינה בטחונית. ולכן הסיוע של השומרונים לסלווקים בזמן המלחמה החמישית נראה להם דבר מוכן מאליו ויתכן שאף השתתפו באופן פעיל במלחמה.

שיחזור היסטורי זה, שכרוכו בנוי על השערות, מסביר את הקמתה לפתע של העיר ההלניסטית על הר גרזים. אנו סוברים שיחסו של אנטיוכוס הג' כלפי השומרונים היה נדיב ומתחשב לא פחות מיחסו ליהודים, ורק העובדה שיוסף בן מתתיהו הוא חד-צדדי בתיאוריו ההיסטוריים מנעה מאיתנו קבלת אינפורמציה על אודות השומרונים בתקופה זו. עדות זו תואמת את המגמה הכללית שהיתה נקוטה על-ידי הסלווקים לאפשר הקמתן של ערים רבות ככל האפשר, עובדה שכנראה קשורה גם במצב הכספי המדיני של אנטיוכוס הג'.

בראשית התקופה הסלווקית, כימיו של אנטיוכוס הג' ניכנתה על הר גרזים עיר גדולה. אין לנו כל עדויות היסטוריות אודות הקמתה של עיר זו, אנו משערים שאנטיוכוס הג' נטה חסד לשומרונים כפי שעשה זאת ליהודים ולירושלים. נשאלת השאלה האם גם בירושלים יש ביטוי לפריחה ישובית בזמנו של אנטיוכוס הג'. הרובע היהודי של ירושלים החל להיבנות במאה ה' לפני סה"נ זאת על סמך ממצא רב מהתקופה הסלווקית. טענת החופרים היא,

שחומר זה המשיך לשמש גם בתקופה החשמונאית, ולדעתם העיר העליונה החלה להיבנות רק בימי החשמונאים. אגב הפריחה הישובית בהר גריזים בתקופה הסלווקית אינה יוצאת דופן והיא הקיפה אתרים לא מעטים ביהודה ושומרון.

בימי תלמי ה' פילומטור (180 — 145 לפני סה"נ) פרץ ויכוח בין יהודים לשומרונים במצרים על השאלה איזה מקדש הוא המקורי (קדמ' יד: 74 — 79). יוסף בן מתתיהו מספר, כי בימי גזירות אנטיוכוס הד' שלחו השומרונים איגרת למלך והודיעו לו, כי אין להם קשר ליהודים, וכי הם אינם אלא צידונים. כן טענו, כי המקדש בהר-גריזים אינו מקדש לאל עליון, אלא מקדש ללא שם, והביעו את נכונותם לקרוא את שמו על שמו של זבס ההלני. אנטיוכוס נעתר לבקשתם ופטר אותם מאשמת ההשתייכות לעם היהודי (קדמ' יב: 257 — 264). מהימנותן של האיגרות אינה ברורה, כראש ובראשונה בגלל הכינוי צידונים. עם זאת לא מן הנמנע, כי בשטחה של ניאפוליס הרומית היתה מושבה צידונית; מכל-מקום, בידינו ידיעות על קיומן של מושבות צידוניות בערים אחדות בארץ-ישראל.

קיום המקדש בהר-גריזים נזכר גם בספר החשמונאים (חש"ב 27), שם נאמר, כי המקדש בהר-גריזים נקרא על שמו של זבס קסינוס, כלומר, זבס הנוכרי. במקום אחר (חשי"ה ה', 23) מסופר, שאנטיוכוס מינה שני אפיסטאטים: ממונים מטעם הסלווקים בעלי סמכויות שיפוטיות ומינהליות, ואולי ממונים על המקדשים. אחד בהר-גריזים ואחד בירושלים, משמע, שני המקומות נזכרים כאן בדרגה אחת.

ידיעה מעניינת מביא הסופר אבפולמוס (פסדרו-אבפולמוס), בן התקופה ההלניסטית, שמוצאו אולי שומרוני. לדבריו נתכבד אברהם בכבוד אורחים מטעם המקדש של העיר בשם הר-גריזים.

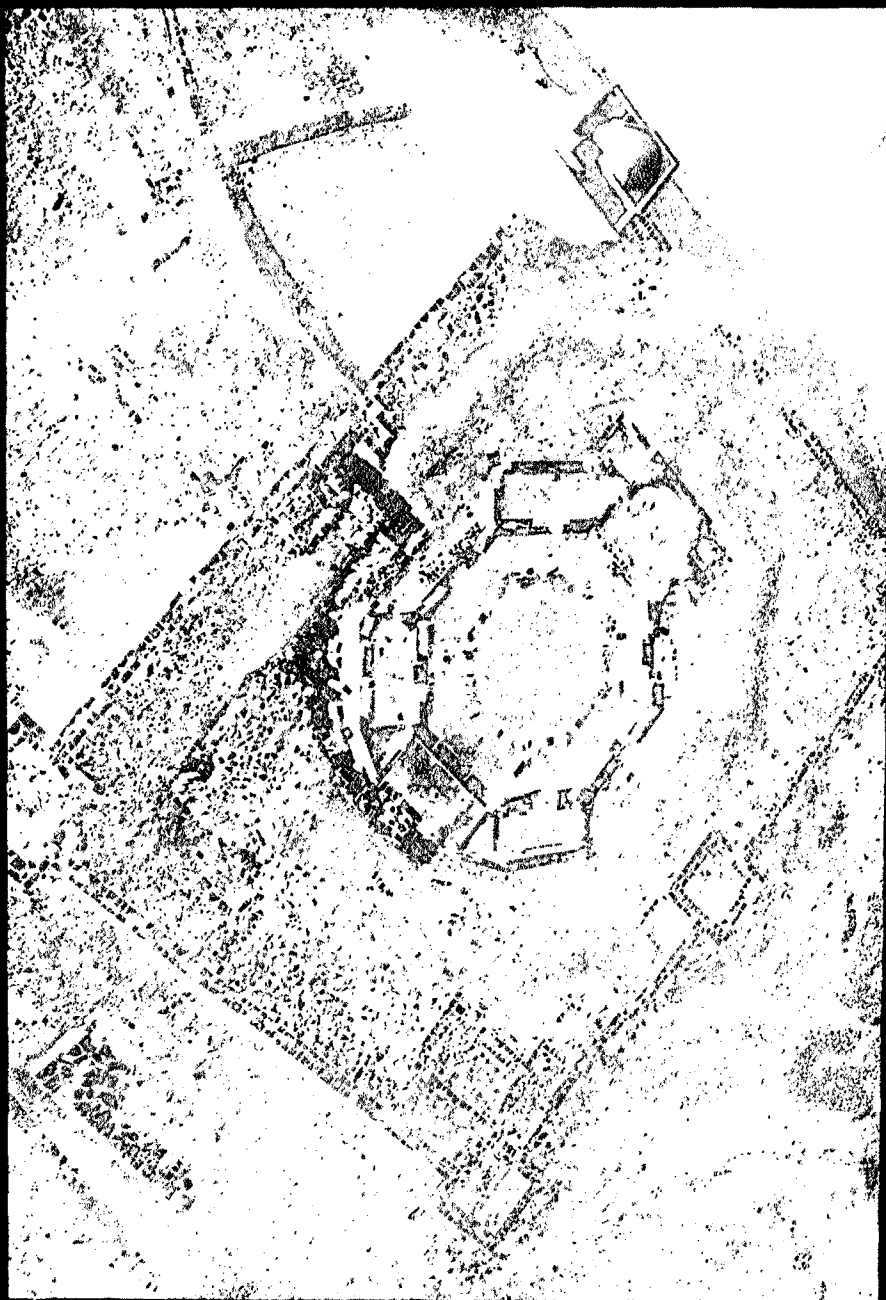
העיר על הר גריזים חרבה על-ידי יוחנן הורקנוס הא' וכך מספר יוסף בן מתתיהו. "כששמע הורקנוס על מותו של אנטיוכוס (ז' סדיטס) יצא מיד למלחמה על הערים בסוריה... ונוסף על כך (כבש) את שכם ואת גריזים ואת האומה הכותית השוכנת סביב המקדש הדומה כתבניתו לבית המקדש בירושלים ואשר הרשה אלכסנדר לשר הצבא סנבלט לבנותו בגלל חתנו מנשה, אחיו של ידוע הכהן הגדול, כפי שסיפרנו קודם לכן. קרה ומקדש זה נחרב לאחר מאתיים שנה" (קדמ' יג: 254 — 256; נוסח דומה ראה: מלח' א: ב:ו = א: 62).

מפתיעה העובדה, שחורבן העיר והמקדש בהר-גריזים, על-אף היותו מאורע גורלי, לא הותיר את רישומו כתולדות השומרונים ובדתם, שלא כחורבן ירושלים בקרב היהודים. הר-גריזים אמנם הוסיף להיות מקודש לשומרונים, אלא, שהשומרונים השכיחו את קיום המקדש ואת חורבנו.

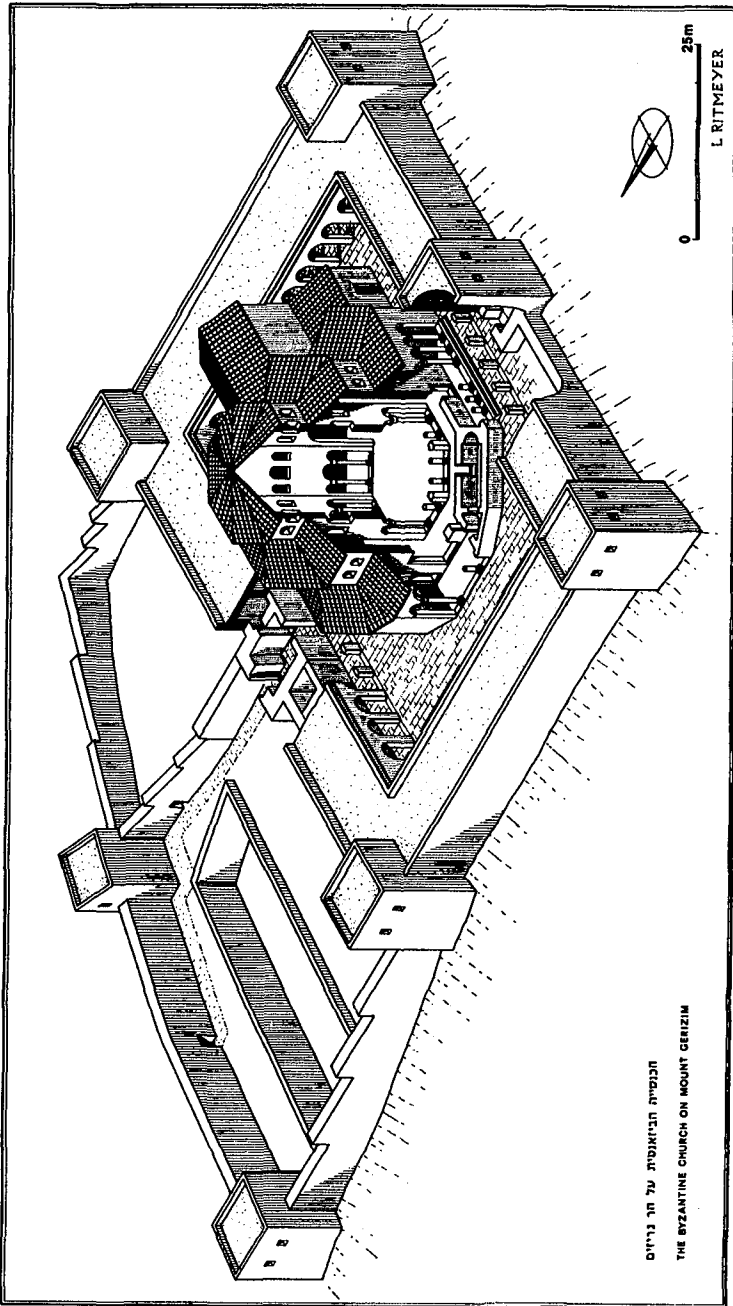
הממצא הארכיאולוגי והמקורות ההיסטוריים כאחד מעידים, כי לאחר כיבוש הר גריזים לא איפשר שום שלטון — החשמונאים, הורדוס, הרומאים (קדמ' יח: 85 — 89; מלח' ג: ז: לב), הביזאנטים והמוסלמים — את חידוש היישוב השומרוני בהר-גריזים. יתירה מזו, הקמת העיר הרומית הפאגאנית פלאביה ניאפוליס בשנת 73 לסה"נ, מיד לאחר כיבוש ירושלים, היתה אחד הלקחים שהפיקו הרומאים מן המרד.

המתחם המקודש.

בשטח המיתחם נבדקו כמה אתרים: השטח, המשתרע בצד המערבי של המיתחם, סמוך ל"גבעת עולם"; השטח הנמצא בצדו המזרחי של המיתחם; הכנסייה הביזאנטית; ושטח שמצפון לכנסייה, מקום שם נתגלתה, כפי הנראה, מצודה או אולי שער עם מגדלים שהגנו על המיתחם מצפון.

איור 2: דר-גרוזים; מתחם הכנסיה מבט על.

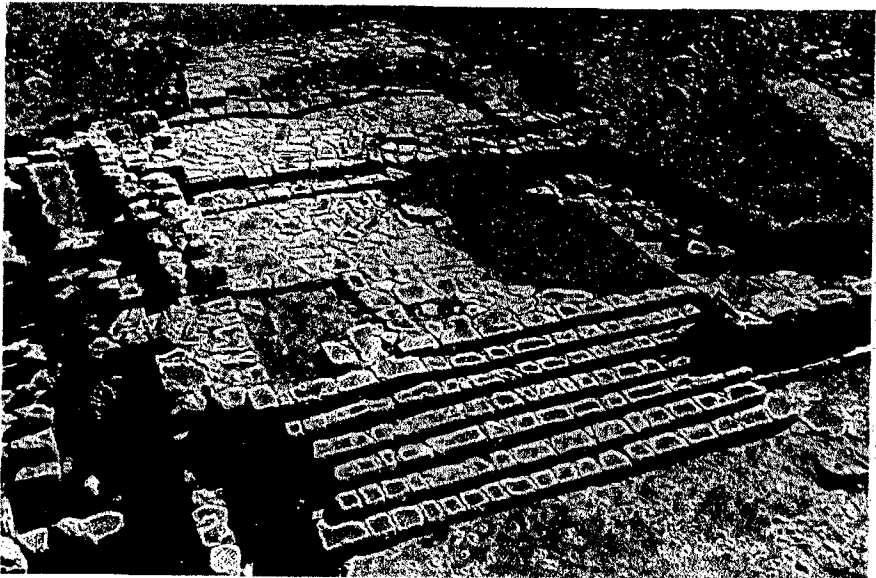
איור 3: שחזור הכנסייה הביזנטית על הר-גריזים.

חלקו המערבי של המיתחם

זהו השטח הראשון שנחפר. הוא גובל ברובע המערבי וב"גבעת עולם". במיפס העליון של החפירה נתגלו שרידים שאפשר לייחס אותם לימי הביניים. בתקופה זו רוצף השטח סביב "גבעת עולם" ואולי אף רוצף חלק גדול מן המיתחם העליון. במקום נתגלה גרם מדרגות, שהוליך אל בריכת מים מלבנית.

ברובע הצפוני מצפון למתחם המקודש נתגלה תנור לזבח פסח, שתוארך לימי הביניים, וכו עצמות וענפים מפוחמים. יש אפוא מקום לשער, כי בימי הביניים הותר לשומרונים לחדש את הפולחן בהר גרזים, עובדה שמספר לנו אודותיה בנימין מטודלה. לדבריו זכחו השומרונים את קרבן הפסח בהר גרזים כמזבח שהקימו במקום.

הממצא החשוב ביותר שנחשף בשטח זה הוא מן התקופה ההלניסטית. כמרכז שטח החפירה נתגלה גרם-מדרגות, שרוחבו כ-8.5 מ'. נשתמרו ממנו 7 מדרגות, העשויות אבנים גדולות. בין המדרגות ניתן להבחין בשרידי טיח, וייתכן אפוא, שהמדרגות היו מטויחות. בהמשך המדרגות מזרחה נתגלתה רחבה מרוצפת כלוחות-אבן בלתי ריגולאריים, שאורכה 8.5 מ' ורוחבה 7.5 מ'. מרחבה זו מתמשכת עוד רחבה מרוצפת. מצפון תוחם את גרם-המדרגות ואת הרחבות המרוצפות קיר-חמך של אבנים גדולות מאוד. עוביו כ-1.7 מ' וגובהו

איור 4:

הר-גרזים; גרם המדרגות המפואר המוביל מהרובע המערבי אל המתחם המקודש.

היום כ-2 מ'. גם בצד הדרומי נחשף קיר-תמך, שתמך את המדרגות ואת הרחבות המרוצפות לאורך 7.5 מ'. למרגלות המדרגות בצד מערב משתרעת רחבה גדולה של עפר ושל שכבי-סיתות כבושים. רחבה כרוחב גרם-המדרגות ואורכה 5.5 מ'. על הרחבה נתגלו הרבה מוקדי שריפה קטנים, שהכילו עצמות, מן-הסתם שריפת זבח הפסח. במקום זה גם נתגלו חוליות של עמודים, שעמדו אולי באיזור השער. הממצא הארכיאולוגי על המדרגות היה ברוכו הלניסטי: מטבעות ומעט כלי-חרס.

מגרם המדרגות דרומה נמשך קיר, שנשתמר לגובה של 1.5 מ'. עוביו כ-1.8 מ'. הוא עשוי אבנים גדולות, שהושחתו על הסלע. בצדו המערבי של הקיר נבנתה מדרגה, היוצרת מעין ספסל. גם קיר זה היה מטויח.

מצפון לגרם-המדרגות נחשף נדבך אחד של קיר רחב, שעוביו כ-2.4 מ'. יסודותיו עשויים אבנים גדולות, שאורך צלעותיו כ-1.2 מ'. אורך הקיר כ-17 מ'. יש מקום להניח, שקיר זה תחם את צדו המערבי של המיתחם המקודש. הקיר פורק כמעט עד היסוד. בקצהו הצפוני-המזרחי של הקיר נתגלה מישטח, שהיה מכוסה טיח לכן. ממישטח זה מובילה תעלה מטויחת, שנבנתה בתוך הקיר. ייתכן, כי לפנינו מערכת ניקוז של המיתחם הפנימי.

כלפי פנים נסמך אל קיר זה מבנה ציבור גדול, שאורכו 18.5 מ' ורוחבו 12.5 מ'. מבנה זה שונה מן המבנים ההלניסטיים הפרטיים שנתגלו בחלקיה השונים של העיר. למבנה פתח בצד מזרח, ועובי קירותיו עד 1.45 מ'. המבנה נהרס כולו, ואין אפשרות להבחין ברצפות כלשהן.

איור 5:

הר-גרזים; עצמות קרבנות הפסח שנמצאו למרגלות גרם המדרגות המפואר.

גם הממצא בו דל. במרכזו טראסות חקלאיות, כנראה, מן התקופה הביזאנטית. במקום זה נתגלתה כתובת בכתב העברי המרוכב.

ממערב למבנה זה נבנה עוד מבנה-ציבור גדול, שעובי אחד מקירותיו כ-2.6 מ'. אל מבנה זה מוליך גרם של 5 מדרגות המחבר את המבנה עם הרחבה של מדרגות גרם המדרגות. הוא נסחם כנראה, עוד בתקופה ההלניסטית. על רצפתו התגלתה שכבת אפר, שעוביה כ-70 ס"מ. באפר היו מעורבים חרסים מן התקופה ההלניסטית ועצמות רבות, יתכן כי מדובר בשרידי קורבנות.

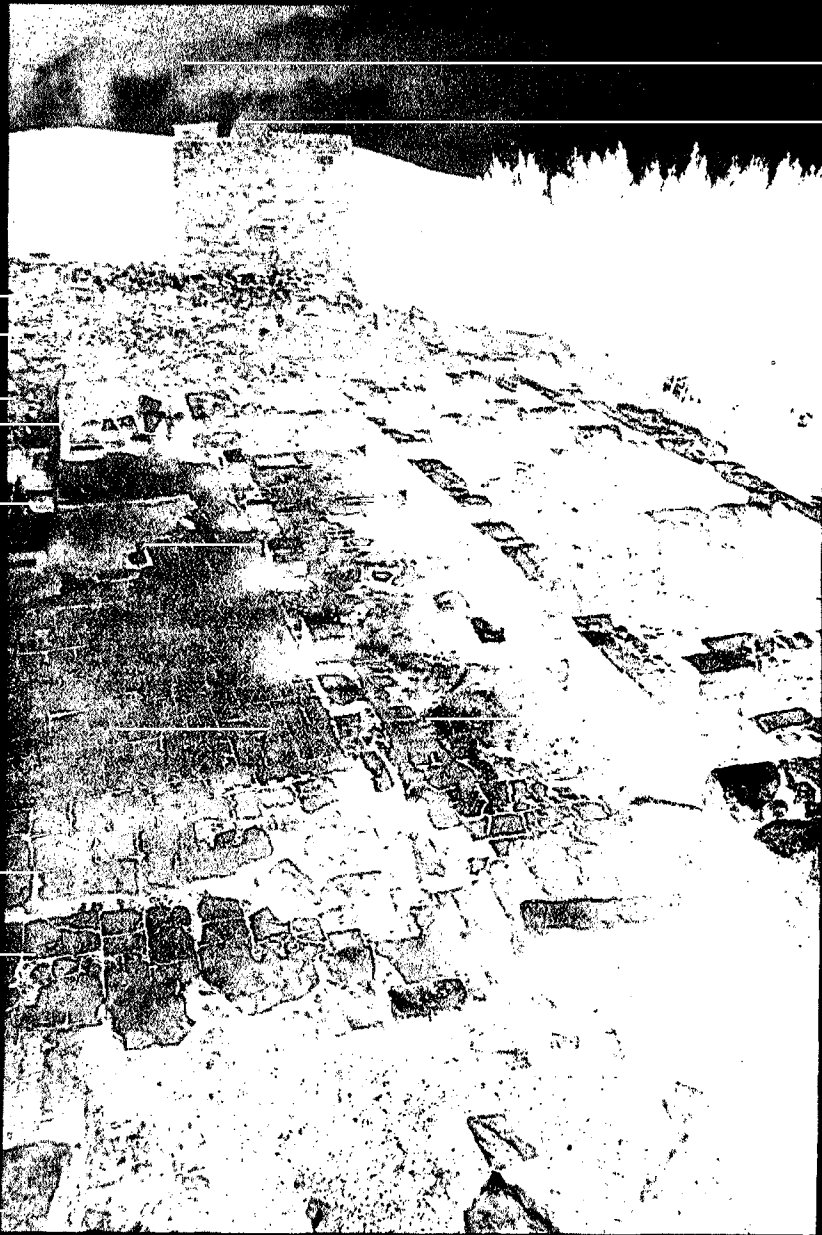
ממערב למיתחם הכנסייה הביזאנטית נחשף קיר עבה של אבנים גדולות, המשמש היום אתר מקודש לשומרונים ונקרא "שתים עשרה האבנים". אופי הבנייה אינו מוחרי ספק, שלפנינו שריד בנייה מן התקופה ההלניסטית. כאשר שולב שריד זה בתכניתו הכוללת של המיתחם, נתברר, שהוא נמצא בדיוק מול השער הצפוני של המיתחם. יש מקום להניח, שהוא חלק של המיתחם המקודש.

חלקו המזרחי של המיתחם

לאחר הגילויים בחלקו המערבי של המיתחם החילונו כבדיקות גם בחלקו המזרחי, כמגמה לבדוק, אם אכן לפנינו מיתחם שהיה מוקף חומות. המקום שנבחר לחפירה היה מרוחק כ-75 מ' ממזרח לגרם-המדרגות שבשטח המערבי. בחירת המקום היתה מבוססת על שיקולים טופוגרפיים — כגון מיקום חומת העיר והכנסייה הביזאנטית — ועל אבן בודדת שכבצה על פני השטח. לאחר חפירה מאומצת ורצופה של כשנה ומחצה נחשף כל הקיר המזרחי של המיתחם באורך של כ-130 מ'. נחשפו שני שערים, דרומי וצפוני, ורחוב מרוצף שחיבר ביניהם. כן נתגלו פינתו הצפונית-המזרחית של המיתחם ומצודה בצדו הצפוני. מלבד זה נחשף גרם-מדרגות, שהולך מחומת העיר לאיזור השער הדרומי. מול השער הצפוני של המיתחם החלה להיחשף לאחורונה מערכת ביצורים.

(א) השער הדרומי

אורך השער 19.8 מ' ורוחבו של פתח-הכניסה 6.6 מ'. לשער יש תוספת בררם, שאורכה 6.1 מ', ואורכו הכולל של השער הוא אפוא כ-26 מ'. השער עשוי קירות-תמך עבים ביותר, שעוביים עד 2.4 מ'. הקירות בנויים אבני-גוויל גדולות שהוקצעו במקצת. השער נבנה לתוך מחצבה. דומה, שלפני בניית השער נחצב שטח הבנייה, וכך הושגו שתי מטרות: אבני בנייה; מישטח מיושר, שעליו אפשר היה להשתית את יסודות הקירות. חללו הפנימי של השער תולק לתאים, שחוכרו זה לזה כפתחים בנויים. מעל התאים הותקנו זיזים, ועליהם הונחו לוחות-אבן גדולים, שאורכם כ-3 מ'. החיבורים בין לוחות-האבן טויוו, וכך נוצרה רצפת-שער מוצקה ואחידה. דומה, כי צדם הפנימי של התאים לא טויוו, וכי לא היה להם שימוש כלשהו. שיטת-הבנייה על-גבי זיזים דומה לזו שמצאנו בבניה הפרטית, אלא ששם הונחו קורות-עץ על הזיזים, ולא לוחות אבן. תאים נוספים היו גם בתוספת שמדרום לשער. שיטת-בנייה זו אופיינית לכנייה במורד, במקומות שבהם יש לגשר על פני הפרשי-גובה. המשכו של השער מערבה עדיין לא נחשף. יש מקום להניח, שצורתו של השער דומה

איור 6 :

הר-גרזים; האגף המזרחי.

איור 7:

הר-גרוזים; והרחוב המקיף את הקיר המזרחי של המתחם והמקודש.

לזו של השער הצפוני. קיר בנוי חסם את השער, דבר שנעשה אולי בעת המצור על הר-גריזים. נוסף על השער המרכזי היו, כפי הנראה, גם פתחים משני צידי השער. בתאים נתגלו כלי-חרס הלניסטיים, חץ של ברונזה וכתובת החרותה על לוח-אבן מרובע. בסמוך לפתח הצדדי הצפוני נתגלה מטמון של יותר מ-90 מטבעות, שהונח, כפי הנראה, בין אבני החומה והתפזר עם הריסתה. המטבעות הם ברובם של אלכסנדר ב' זכינא (128 – 123 לפני סה"נ).

אל השער מוליך גרם-מדרגות רחב, שבא מחומת העיר. אגב, זהו גרם-המדרגות השני שנתגלה בצד המזרחי של חומת העיר.

מן השער ממשיכה החומה צפונה. היא עשויה קדמות ונסגות במרחק ממוצע של 7.4 מ' זה מזה. אורך החומה עד השער הצפוני הוא 46 מ'. החומה מטויחת כולה בשלוש שכבות של טיח לבן, בדומה לטיח שבמבנים ההלניסטיים. החומה נשתמרה עד לגובה של 2.5 מ'. בניצב לה מבפנים יש קירות ניצבים ואולי יש גם קיר מקביל. למרגלות החומה נתגלה רחוב מרוצף, שרוחבו ליד השער הדרומי 4 מ', והולך ומתרחב כלפי צפון, והוא מכסה אפוא את כל שטחו של גרם-המדרגות של השער הצפוני. בצד מזרח תוחם אותו קיר תמך בנוי. כיסו את הרחוב לוחות-אבן בלתי ריגולאריים.

השער הצפוני הרחוב מוליך, כאמור, עד השער הצפוני, שהוא בעל שני תאים. אורך השער 14.5 מ' ורוחבו 10.25 מ'. רוחב הפתח 4.7 מ' ועובי הקירות כ-2 מ'. על הרצפה מונחים לוחות-אבן שהותאמו, כנראה בשימוש משני. בין אבני-הריצוף ניתן להבחין בחלקים אדריכליים, אף הם בשימוש משני. הקיר המזרחי של המיתחם הביזאנטי חוסם את השער. תעלת-היסוד של קיר המיתחם פגעה באבני-הריצוף של השער. קירות השער ואבני-הריצוף נתגלו גם מעבר לקיר המיתחם הביזאנטי, מתחת למיפסל החדרים הביזאנטיים שנסמכו אל החומה. ברור אפוא, כי השער ואבני-הריצוף שבו קדמו לתקופה הביזאנטית. בריצוף אפשר להבחין בשקעים עגולים ומרובעים, שנועדו אולי למתקן דלתות העץ.

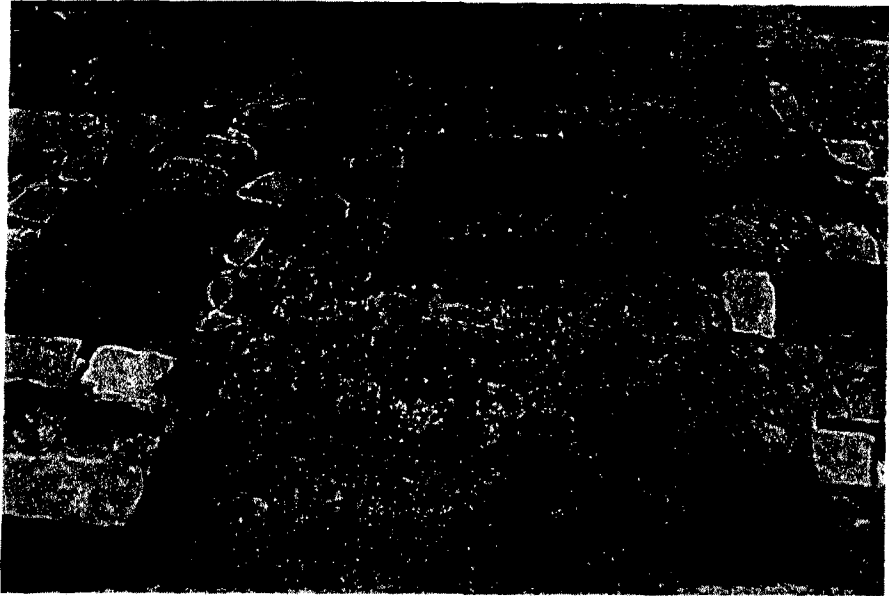
מול השער יש גרם-מדרגות רחב-מדות, שאורכו 15 מ' ורוחבו 4.7 מ'. חלקו הצפוני-המזרחי נפגע. גרם-המדרגות עשוי אבני גוויל מעובדות. על המדרגות מן התקופה ההלניסטית הונחו אבני-גזית בשימוש משני. בצפון הורחב גרם-המדרגות כדי 3 מ', והוגבה מיפלו, בדומה למיפלו של ריצוף השער.

בשער הצפוני אפשר להבחין בכירור בשני שלבי-בנייה: שלב הלניסטי ברור ושלב שכא אחריו, אך קודם לתקופה הביזאנטית. בשער מן השלב השני, נמצאו הרבה אבני-גזית בשימוש משני. על הריצוף לא היה ממצא מספיק כדי לחארך את השלב השני. בחפירות שנערכו בצפון המיתחם הביזאנטי, נחשף רחוב מרוצף בלוחות-אבן, שהותאמו היטב. מעבר זה, שנבנה על קירות תמך של מצודה מן התקופה ההלניסטית שיצאו מכלל שימוש, נסתם בעת התקנתה של רחבה ביזאנטית, ופירושו הדבר, שגם במקום זה היה שלב ביניים בין התקופה הביזאנטית לתקופה ההלניסטית, כמו בשער הצפוני. דומה, שיש לייחס את השלב הזה לתקופה הרומית, אולי למאה הדי' לסה"נ. יש מקום להניח, כי בתקופה זו שוקם חלקו הצפוני של המיתחם ההלניסטי ונכנו בו שני שערים אחד בצפון, ואחד במזרח. לשלב זה כבנייה ניתן לייחס את הכתובת היוונית שהקדישו שומרונים להר-גריזים.

איור 8 :

הר-גרזים; המדרגות העולות לשער הצפוני בקיר המזרחי של המתחם.

איור 9:

הר־גרוזים; השער הצפוני שבקיר הצפוני.

מן השער ממשיך קיר המיתחם המזרחי 36.5 מ' צפונה, עד הפינה הצפונית-המזרחית של המיתחם. פינת המיתחם בנויה לעומק רב ועשויה אבנים גדולות. גם במקום זה מטויח קיר המיתחם כולו, עד מיפּלס הרחוב. בפינה יש קידמה של החומה, היוצרת מגדל. ניתן להבחין בשרידי בנייה לפניים מן החומה: קיר ניצב, היוצר מגדל-פינה.

לאחר גילוי הפינה הצפונית-המזרחית של המיתחם ערכנו חפירת-בדיקה מול השער הצפוני של הכנסייה, במגמה לעמוד על המשך הקיר הצפוני של המיתחם. במרחק של כ-40 מ' מן הפינה נתגלו קירות עבים, ועליהם שרידי טיח, בדומה לשאר קירות המיתחם. דומה, כי לפנינו קירות של שני מגדלים או של מצודת-שער, ששמרה על המיתחם מצד צפון. הקירות עשויים אבנים גדולות הבנויים במדורג, וביניהם מעבר צר. לאחר שהמגדלים יצאו מכלל שימוש נבנה עליהם גרם-מדורגות מפואר, שאנו מייחסים אותו, כאמור, לתקופה הרומית.

החבוננות בקירות המיתחם המקודש מעלה, שהם לא נבנו בקווים ישרים וכוזויות ישרות, אלא במעין בנייה של טלאים. הסיבה לכך היחה כפי הנראה המבנה הטופוגרפי של הפסגה הגבוהה של ההר. השומרונים לא הצליחו לבנות מיתחם לעומק רב ולגבהים עצומים, בדומה לבנייתו של הורדוס בהר-הבית, ולכן נאלצו לבנות על-פי תנאי השטח ותוואי הסלע, דבר שהביא לבניית מיתחם בלתי-ריגולארי.

הכתובות

סביב הכנסייה הביזאנטית ובתוכה נתגלו עד כה למעלה מ־80 שברים של כתובות. כל הכתובות נחרתו כאבן, והן כתובות בארבעה סוגי־כתב: הכתב העברי העתיק, הכתב הארמי, הכתב השומרני והכתב היווני. רוב הכתובות לא נתגלו באתרן. בחלקן שימשו כאבני־בנייה בשימוש משני, ובחלקן היו זרוקות ומנותצות מחוץ למיתחם הביזאנטי וההלניסטי. הכתובות היווניות נתגלו ברובן בתחום הכנסייה, רובן בשימוש משני. הכתובת השומרנית נתגלתה במיפלא העליון של אחד התאים המזרחיים של הכנסייה. להלן יסקרו אחרות מן הכתובות שנתגלו.

מאז ימי שיבת ציון משמשים בארץ־ישראל שני כתבים: הכתב העברי העתיק, ששימוש היה בעיקר בימי בית ראשון, והכתב הארמי, שהחל להופיע לאחר חורבן הבית הראשון ובמרוצת הזמן היה לכתב הרשמי של ממלכת פרס. שימוש של הכתב העברי העתיק היה מצומצם לכתיבת כתבי־קודש ולאירועים היסטוריים מיוחדים, כגון מטבעות החשמונאים ובר־כוכבא. הכתב הארמי, שחפש את מקומו של הכתב העברי הקדום, שינה את צורתו, ובמרוצת הזמן נהפך לכתב הנקרא "הכתב המרובע" או "הכתב האשורי".

עד כה ידענו רק על שימוש השומרנים בכתב השומרני, שהתפתח מהכתב העברי העתיק ומשמש את הקהילה השומרנית עד היום. עתה מתברר, כי בתקופה ההלניסטית השתמשו השומרנים הן בכתב העברי העתיק הן בכתב הארמי, בדיוק כפי שהיה נהוג בירושלים.

(א) הכתובות בכתב העברי העתיק

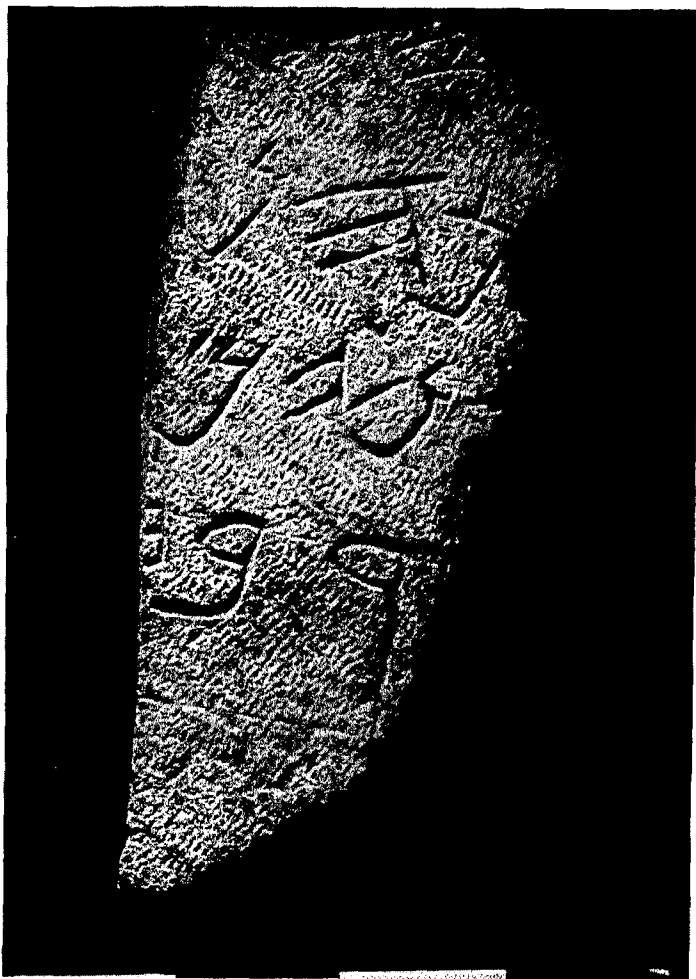
נתגלו שכרי כתובות בכתב העברי העתיק. כל הכתובות חרותות, על אבני־בנייה, שעובדו בסיתות־מסרק עדין. לפני שנחרתו האותיות סומנו בחריטה עדינה קווים אופקיים, שיצרו שורות ישרות. הכתב מדויק ומסודר. הרושם הוא, כי הכתובות נחרתו ביד אמונה, וכי לפנינו כתובות רשמיות. כל הכתובות נותצו עוד בימי־קדם. רובן נתגלו מדרום לשער הצפוני של המיתחם ההלניסטי, בתוך ערימה של אבני־סיתות. מבחינה ארכיאולוגית ניתן לומר בוודאות, שהן מלפני התקופה הביזאנטית.

כתובת מס' 1 אורך הכתובת 32.5 ס"מ ורוחבה 13.5 ס"מ; גובה אותיותיה 3.5 ס"מ. נשתמרו ממנה 4 שורות:

ז
כהג
נימ
ר בח

כשורה השנייה וכשורה השלישית אולי נכתב "כהנים". האות רי"ש שבשורה הרביעית היא אולי סופה של התיבה "אשר". האות השנייה אחרי הבי"ת היא אולי חי"ת.

איור 10: הר-גרזים; כתובת "כהנ...כהנימ..." בכתב עברי קדום.

כתובת מס' 2 אורך הכתובת 19.5 ס"מ ורוחבה 14.5 ס"מ; גובה אותיותיה 2 – 6 ס"מ. נשתמרו ממנה 3 שורות.

ינחס

אשר

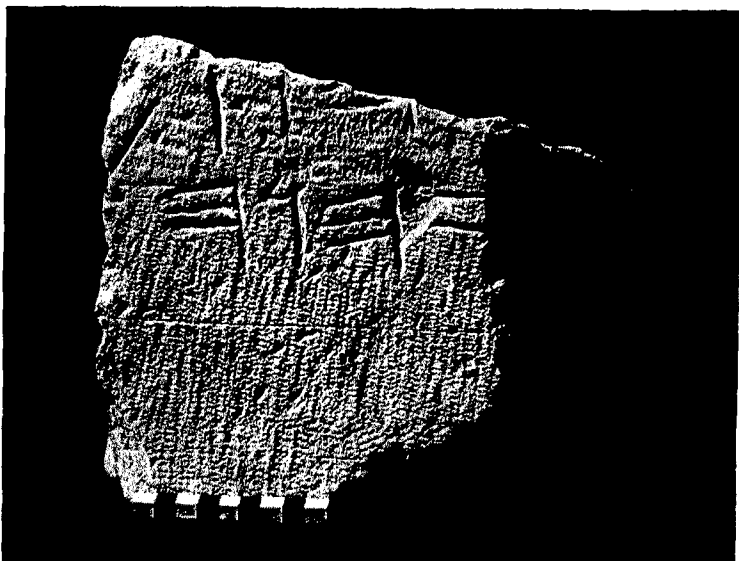
הגדל

בשורה הראשונה כתוב "פינחס", יתכן כי בכתובת זו מופיע שמו או שם אביו של אחד הכהנים הגדולים של השומרונים. בכרוניקות השומרוניות נזכרים כמה כהנים גדולים ששם פנחס.

איור 11: הר־גרזים; כתובת "פינחס... אשר... הגדל" בכתב עברי קדום.

כתובת מס' 3 אורך הכתובת 25 ס"מ ורוחבה 22.5 ס"מ; גובה אותיותיה 4.5 ס"מ. נשתמרו ממנה 2 שורות. השורה העליונה אינה ניתנת לקריאה, ואילו השורה השנייה ברורה לחלוטין:

איור 12: הר־גרזים; כתובת "י־ה־ר־ה" בכתב עברי קדום.

(ב) הכתובות בכתב הארמי

רוב הכתובות שנחגלו הן בכתב הארמי. הכתב שהתגלה בהר גריזים הוא כתב־מעבר מן הכתב הארמי המאוחר אל כתב המגילות הגנוזות הקדומות. כתובת אחת נמצאה באחד התאים של השער הדרומי יחד עם חומר הלניסטי מן המאה ה'ב' לפני סה"נ. כתובות אחרות נתגלו בשימוש משני במיתחם הכנסייה. רוב הכתובות היו פזורות במיתחם הביזאנטי ומתוצה לו. כתובות אלו היו חרותות באבני־בנייה. גם על אבנים אלו מופיע סיתות־מסרק, אלא שהוא גם ביותר. באחת האבנים אפשר להבחין בסיתות שוליים, ובמרכז האבן יש סיתות גס. הכתובות נחרתו ללא שום הכנה מיוחדת, על־פי רוב על־גבי הסיתות הגס. אם הכתובות בכתב העברי העתיק נכתבו אולי מטעם רשות רשמית, במקרה שלפנינו הכתיבה נעשתה בידי יחידים באופן עצמאי, ללא סדר כלשהו. דומה, שרוב הכתובות הן הקדשות של אנשים שונים לעצמם ולבני משפחותיהם. יש לייחס את הכתובות לשלהי המאה ה'ג' לפני סה"נ או לתחילת המאה ה'ב' לפני סה"נ.

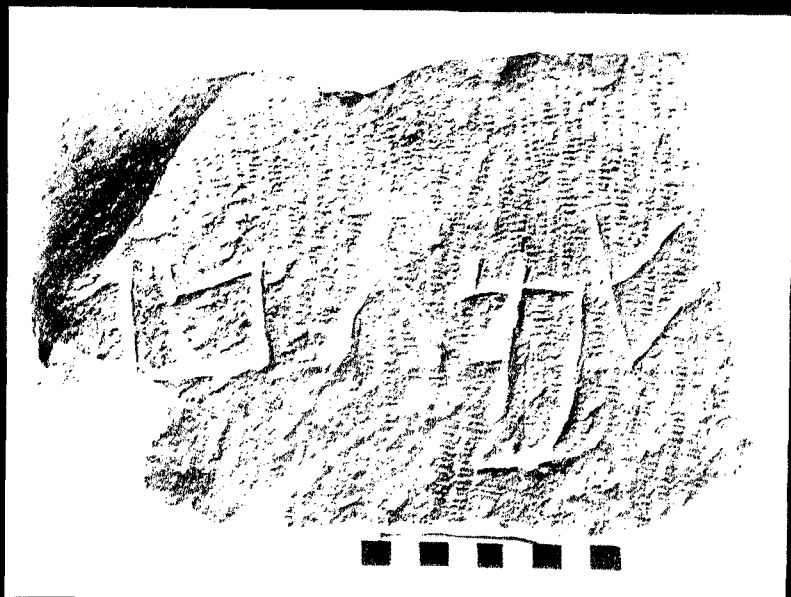
כתובת מס' 1 כתובת זו חרותה בלוח־ריצוף מוחלק, שאורכו 60 ס"מ ורוחבו 53 ס"מ; גובה האותיות 5 ס"מ. לוח האבן נמצא בתא של השער הדרומי. על האבן נראות חריתות שונות בקורים עדינים. במרכז האבן מופיעות שתי מילים:

איור 13: הר גרזים; כתובת "תנקין ובניה" בכתב

איור 14: הר גרזים; כתובת "הקריב ועלא" בכתב מרובע (ארמי).

איור 15: הר-גרזים; כתובת "שמי בר" בכתב מרוכע (אומי).

איור 16: הר-גרזים; כתובת "אתתיה" בכתב מרוכע (ארמי).

תנקין ובניה

ושמא כתוב "תנקין" או "חזקין"? מכל מקום, המדובר, כפי הנראה, בשמה של אישה.

כתובת מס' 2 הכתובת חרותה על אבן-בנייה בעלת סיתות-שוליים. אורכה 40 ס"מ ורוחבה 25 ס"מ. מרכז השטח המעובר בצורה גסה, וכו שתי מילים:

זי הקר[ב] ועלא

בכתובת חרותים כנראה שמו של אדם בשם ועלא ופעולת הקרבה.

כתובות מס' 3-4 בשתי כתובות אלו נזכר גם שם האב:

ס בר...

שמי בר...

נמצאו גם כמה כתובות שהקדיש אדם לאשתו או לנפשו.

(ג) הכתובות היווניות

עד כה נתגלו יותר מ-25 שברים של כתובות יווניות, בחלקן הקטן שייכות לכנסייה. השאר הן כתובות של שומרונים שהקדישו להר גריזים והן קדמו לבנין הכנסייה. כנראה יש לייחסן למאה הדי' לסה"נ. דומה, שיש לקשור אותן לשימוש שעשו השומרונים במיתחם ההלניסטי. כנראה, במאה הדי' לסה"נ. ייתכן, כי בתקופה זו נבנה במקום המקודש מזבח או מבנה פולחני שומרוני כלשהו, וכי עובדה זו היא יסוד הידיעה בכרוניקות השומרוניות ובמקורות הנוצריים על הכנסייה שבנה זנון על בית-הכנסת השומרוני. כל הכתובות חרותות באבני-ריצוף בשימוש משני.

להלן אחדות מהכתובות:

כתובת מס' 1

אחד (הוא) האל היחיד אשר עוזר לנחום...האב
ולפלטינוס(?) בנו יחד עם כל ביתם

כתובת מס' 2

אני זוסימוס הטבח מקיסריה עשיתי (זאת) כגדר למען אחותי
רבקה 3 סולידי. (מטבעות זהב).

אינד 17: הר-גרזים; הכתובת היוונית מהמאה הרביעית לספירה"נ.

כתובת מס' 3

(אחד האל העוזר) לאלכסנדר ולאישה
 (שלו ול)ילדיהם סאבינה
 (זוטיקה משום שלאות תודה
 (תרמו) 4 סולידי למקדש

(ד) כתובת בכתב שומרוני

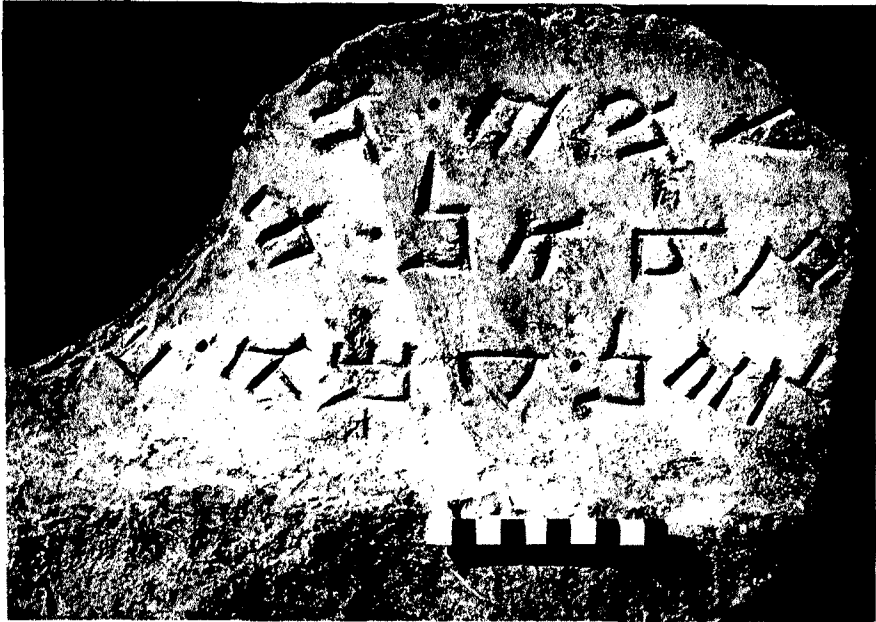
הכתובת נתגלתה במיפלא העליון, באחד מחדרי הכנסייה הביזאנטית, ודומה, שהיא מאוחרות יותר. נשתמרו ממנה שלוש שורות:

(א) להי. ה(אלהים)

אדון. ה(אדונים)

אין. עמו. אל(אחר)

טקסט זה לקוח מן הפיוט השומרוני.

איור 18: הר-גרזים; כתובת "אין עמו..." בכתב השומרוני.

סיכום

בראשית המאה הב' לפני סה"נ הוקמה על הר-גרזים עיר הלניסטית סביב המיתחם המקודש שעמד בפסגה הגבוהה של ההר. עד כה אין בידינו מידות סופיות של המיתחם המקודש, אך יש מקום להניח, כי אורכו היה למעלה מ-200 מ', וכי רחבו היה כ-100 מ'. בחומה המזרחית נבנו שני שערים, ובצפון הוקמה מצודה, ואולי שער נוסף. בחומה המערבית של המיתחם, ואולי גם במיתחם עצמו, הוקמו מבני ציבור גדולים. סביב המקדש הוקמה עיר גדולה, שהייתה מוקפת חומה, ושטחה עלה על 350 דונאם.

על סמך מאות המטבעות שהתגלו ניתן לקבוע בסבירות גבוהה מאד, שהעיר הוקמה במאה הב' לפני סה"נ. אומנם ישנם מספר מטבעות חלמיות, אולם הממצא בכללותו מעיד, שהעיר הוקמה בימיו של אנטיוכוס הג' בראשית המאה הב' לפני סה"נ.

בכל שטחי החפירה בתוך העיר התגלתה שיכבת שריפה עדות לחורבן העיר על-ידי יוחנן הורקנוס הא'. הבניינים ברובע מחוץ לעיר לא נשרפו, לכן שיערנו שכרובע זה התמקמו חייליו של יוחנן הורקנוס לפני שפרצו אל תוך העיר. השערה זו קיבלה חיזוק בעובדה שכאן התגלו עשרות מטבעות של יוחנן הורקנוס הא', אותו יוחנן שהרס לפי המקורות ההיסטוריים את המקדש והעיר בהר-גריזים. החפירות בהר הביאו לידי פתרון שתי שאלות הסטוריות שהעסיקו את החוקרים זמן רב והן: מי היה החשמונאי הראשון שטבע מטבעות, ומתי נערך המסע של יוחנן לכיבוש הר-גריזים. המטבעות של יוחנן ועליהן הכתובת "יוחנן כהן גדול", שהתגלו במכלולים ברורים של המאה הב' לפני סה"נ, מוכיחים חד-משמעית שיוחנן הורקנוס היה הראשון שטבע מטבעות ולא ינאי, כפי שסברו אחדים מהחוקרים. ולגבי השאלה השניה כיום ברור שחורבן הר-גריזים לא ארע ב-128 לפני סה"נ אלא ב-113 – 111 לפני סה"נ.

לאחר חורבן העיר לא אושר לשומרונים לבנותה מחדש או לשקם את האתר המקודש. כאמצע המאה הב' לסה"נ נבנה המקדש הרומי בשלוחה הצפונית, ויחנן שנבנה ציון כלשהוא אולי מזבח בפסגה הגבוהה, מקום האתר המקודש. במאה הד' לסה"נ חידשו השומרונים את האתר המקודש, כנראה בנו בית כנסת, ובמאה הה' לסה"נ בנה זנון את הכנסייה הביזנטית.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח
www.daat.ac.il